

Esther van Gelder: Tulpen, tuinen en adellijke verzamelaars: Carolus Clusius in Wenen (1573-1588)¹

Introductie: de inheemse wereld van Carolus Clusius

In zijn boeken geeft de bekende botanicus Carolus Clusius (1526-1609) soms erg interessante details over de dagelijkse praktijk van zijn onderzoek. Bij de beschrijving van het bergplantje gemschers (*Hutchinsia alpina*) schrijft hij bijvoorbeeld: ‘ik vond een bloeiende plant op de rotsen van de hoogste top van de Schneeberg in de maand augustus, terwijl ik over ijzig harde sneeuw naar beneden gleed met ijzeren pinnen aan mijn schoenen gebonden.’² Clusius die met veel moeite de hoogste berg van Neder-Oostenrijk (2076 meter) beklimt om een klein bergplantje te observeren, het is een van mijn favoriete acties van deze nieuwsgierige en reislustige geleerde....

De spectaculaire ontmoeting met de gemschers publiceerde Clusius in een boek getiteld *Rariorum aliquot stirpium, per Pannoniam, Austriam (...) observatarum historia* (Antwerpen 1583). Hierin behandelt de botanicus honderden nog nauwelijks bekende planten uit Wenen, Neder-Oostenrijk, Stiermarken en de Alpen (‘Austria’), en uit westelijk Hongarije, Slowakije, Bohemen, Moravië, Slovenië en Kroatië (Clusius duidt deze streken aan met de naam van de oude Romeinse provincie ‘Pannonia’). Het boek is vanwege het onderwerp en het handzame octavoformaat bestempeld als een van de eerste *florae selectae* in de moderne betekenis van dit begrip: een inventaris van wilde planten in een bepaalde streek. Clusius’ voorgangers hadden er immers nog naar gestreefd universele werken te schrijven, waarin zij alle plantensoorten bijeenbrachten, onafhankelijk van hun geografische voorkomen.³

Het werk over de Oostenrijkse flora is niet Clusius’ enige publicatie over de Midden-Europese natuur. In 1601 verscheen zijn ‘Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia’ waarin ongeveer 120, veelal onbekende, paddenstoelsoorten uit Hongarije werden beschreven. Dit was de eerste keer dat paddenstoelen als een aparte groep werden behandeld, onafhankelijk van planten. Daarom wordt het beschouwd als de allereerste mycologische monografie (mycologie is de wetenschappelijk studie van fungi).⁴

Eigenlijk is het best opmerkelijk dat Clusius onderzoek deed en publiceerde over kleine bergplantjes en Hongaarse paddenstoelen, als we bedenken dat hij vooral bekend is geworden vanwege zijn interesse voor uitheemse planten. Botanici en wetenschapshistorici roemen zijn betekenis voor de introductie van veel nieuwe plantensoorten in Europa, dankzij zijn contacten met diplomaten, zeelieden en andere

---

¹ Ik hoop binnenkort te promoveren op een proefschrift over het botanisch onderzoek van Carolus Clusius in de context van het Habsburgse hof en de aristocratische cultuur in Midden-Europa, getiteld: *Tussen hof en keizerskroon. Carolus Clusius en de ontwikkeling van de botanie aan Midden-Europese hoven (1573-1593)*. Promotor: prof. dr. M.E.H.N. Mout.

² C. Clusius, *Rariorum aliquot stirpium, per Pannoniam, Austriam & vicinas quasdam provincias observatarum historia, IV libris expressa* (Antwerpen 1583) 457-459.

³ H. Christ, ‘Die ungarische-österreichische Flora des Carl Clusius von Jahre 1583’, *Österreichische Botanische Zeitschrift* 62 (1912) 330-334, 393-394, 426-430; 63 (1913) 131-136, 159-167; A. Cooper, *Inventing the indigenous. Local knowledge and natural history in early modern Europe* (Cambridge 2007).

⁴ C. Clusius, ‘Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia’ in: Idem, *Rariorum plantarum historia* (Antwerpen 1601) cclxi-ccxcv. Zie: H. Dörfelt en H. Heklau, *Die Geschichte der Mykologie - eine Übersicht von den Anfängen bis zur Gegenwart* (Schwäbisch Gmünd 1998) 44-48.

reizigers die de buiten-Europese wereld exploreerden. Bekend zijn natuurlijk Clusius' aandeel in het verspreiden van kennis over de tulp en de aardappel, maar de geleerde vertaalde ook traktaten over medische kruiden uit Azië en de Nieuwe Wereld en publiceerde in zijn laatste levensjaren nog zijn observaties over exotische dieren en gesteenten. Het Clusius project van de Universiteit Leiden, waar mijn promotieonderzoek deel van uitmaakt, wijdde zelfs een hele tentoonstelling aan Clusius' onderzoek naar exotica, getiteld *The exotic world of Carolus Clusius*.⁵

Hier zou ik juist de 'inheemse wereld van Carolus Clusius' willen reconstrueren. Waarom was Clusius eigenlijk geïnteresseerd in de lokale natuur van Europa? De verklaring dat hij met zijn studies over de Oostenrijkse flora en de Hongaarse paddenstoelen heeft bijgedragen aan het ontwikkelen van nieuwe onderzoeksgebieden en nieuw genres in de botanie, is slechts achteraf mogelijk. Hoe kunnen we dit onderzoek begrijpen in verhouding met Clusius' werk over exotica en hoe in een bredere sociaal-culturele context? Er zal blijken dat de praktijk van het vroegmoderne reizen van beslissende invloed was voor het onderzoek naar de lokale flora en dat Clusius' interesse voor de inheemse natuur op verschillende manieren nauw verbonden was met zijn passie voor exotica.

Clusius aan het keizerlijk hof in Wenen (1573-1577)

Alle publicaties over de flora van Midden-Europa zijn het directe resultaat van Clusius' lange verblijf in Wenen tussen 1573 en 1588. Tijdens de eerste vier jaren van dit verblijf werkte Clusius aan het hof van keizer Maximilian II van het Heilige Roomse Rijk (1564-1576). De geleerde was door de keizer aangesteld: 'ut medicorum hortum ipsi instruerem in quem inferret omnis generis stirpes, quae aerem illum ferre possent'.⁶ Keizer Maximiliaan II had, net als vele andere vorsten van zijn tijd, een grote belangstelling voor de nieuwste ontwikkelingen in de horticuultuur en het verzamelen van zeldzame en exotische planten. Een van zijn beroemdste projecten was de aanleg van een paleis met een groot tuinencomplex buiten de stadsmuren van Wenen, het nooit geheel afgekomen *Neugebäude*. Deze tuinen werden aangelegd volgens de laatste mode uit Italië: met terrassen, fonteinen, bloembedden in ingewikkelde geometrische vormen, en een groot aantal mediterrane fruitbomen en exotische bloemen. Met name de oriëntaalse bolplanten zoals de tulp en de hyacint waren erg geliefd in Wenen. De keizer kon hier relatief gemakkelijk aankomen doordat er veel diplomatiek contact was met Constantinopel. De encyclopedische tuin die Clusius moest aanleggen, zou een kostbare aanvulling zijn op de reeds bestaande hoftuinen en de andere kunst- en naturaliaverzamelingen in Wenen en daardoor bijdragen aan de prestige van de Habsburgse vorst.⁷

⁵ *The exotic world of Carolus Clusius (1526-1609)*. Tentoonstellingscatalogus Universiteitsbibliotheek Leiden. Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek 80 (Leiden 2009).

⁶ Clusius aan J. van Hoghelande, 19 januari 1592, in: P.C. Molhuysen ed., *Bronnen tot de geschiedenis der Leidse Universiteit I* (Den Haag 1921) 193*-195*.

⁷ H. Lietzmann, *Das Neugebäude in Wien. Sultan Süleymans Zelt - Kaiser Maximilians II. Lustschloss. Ein Beitrag zur Kunst- und Kulturgeschichte der zweiten Hälfte des sechzehnten Jahrhunderts* (München en Berlijn 1987); C. Riedl-Dorn, *Die Grüne Welt der Habsburger. Botanik-Gartenbau-Expeditionen-Experimente*. Catalogus Schloss Artstetten (Wenen 1989). In mijn proefschrift is, voor zover mogelijk, op basis van archiefonderzoek en correspondentie de plaats en inhoud van de nieuwe hoftuin en Clusius' plaats aan het Weense hof gereconstrueerd.

Afbeelding 1. Clusius op 49-jarige leeftijd, kopergravure door Martinus Rota, 1575, Universiteitsbibliotheek Leiden, Prentenkabinet, I152 Rot/1.

Afbeelding afkomstig van:
<https://socrates.leidenuniv.nl>

De jaren dat Clusius aan het Weense keizerhof werkte, vormden misschien wel de gelukkigste en vruchtbaarse periode van zijn leven. Hij was verlost van het politieke en religieuze geweld in de Zuidelijke Nederlanden, ontving een goed salaris, kreeg onderdak bij de rector van de Weense universiteit en maakte vele nieuwe vrienden onder de kring van geleerden en edellieden die aan het hof werkzaam waren. In een gravure uit 1575, gemaakt door de hofkunstenaar Martinus Rota, liet Clusius zich dan ook als een echte hoveling portretteren, gekleed in de dure kleding die het keizerlijk hof voorschreef (afbeelding 1). Naast het goede inkomen en de hoge status die de keizerlijke dienst met zich meebracht, bleek het hof ook belangrijk te zijn voor zijn botanisch onderzoek. Via de keizerlijke diplomaten en de hoftuinen had Clusius toegang tot een groot aantal onbekende en exotische planten. In

1576 publiceerde hij al de eerste resultaten van zijn experimenten met de Oriëntaalse bolplanten zoals de tulp. Hier zou hij beroemd om worden, maar dat is een ander verhaal...⁸

Ontdekking van de lokale flora

Een ander, minder bekend resultaat van Clusius' verblijf aan het hof en in Wenen, was zijn kennismaking met de Oostenrijkse flora. Al snel na zijn aankomst in Wenen begon de geleerde de omgeving te verkennen met zijn vriend en huisbaas Johannes Aicholz (1520-1588), professor in de theoretische geneeskunde en op dat moment ook rector van de universiteit in Wenen.⁹ Aanvankelijk waren deze tochten bedoeld om geschikte planten voor de keizerlijke tuinen te vinden, maar de botanicus realiseerde zich al snel wat voor onbekend en opwindend onderzoeksmateriaal de heuvels en bergen in Oostenrijk te bieden hadden. Aan een vriend schreef hij: 'Multas sane plantas elegantes in istis Alpibus inveni, quarum nonnullae ab aliis antea satis concise et negligenter sunt descriptae, quaedam etiam a nemine, cujus quidem scripta extent,

⁸ C. Clusius, 'Appendix peregrinarum et elegantium nonnullarum plantarum, ex Thracia usque delatarum', in: Idem, *Rariorum aliquot stirpium per Hispanias observatarum historia, libris duobus expressa* (Antwerpen 1576). Voor de periode in Wenen zie met name Hungers tweedelige biografie van Clusius: F.W.T. Hunger: *Charles de l'Escluse (Carolus Clusius). Nederlandsch kruidkundige, 1526-1609* (2 dln.; Den Haag 1927-1942).

⁹ W. Hartl en K. Schrauf, *Nachträge zum dritten Bande von Joseph Ritter von Aschbachs Geschichte der Wiener Universität. Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520 bis 1565* (Wenen 1898) 1-26.

quod sciam observatae.’¹⁰ Clusius raakte ervan overtuigd dat deze planten onderzocht dienden te worden. Vanaf dat moment greep hij elke kans aan om te reizen en botaniseren.

Een van de meest opmerkelijke zaken die Clusius tijdens die jaren onderzocht, waren de planten van de hoogste toppen van de Oostelijke Alpen. Zijn eerste kennismaking daarmee vond plaats in juni 1574, toen hij met zijn vriend Aicholz de Schneeberg beklom, 65 kilometer ten zuidwesten van Wenen. Bij die gelegenheid ontdekte hij de eerder genoemde gemschers. Twee maanden later beklommen zij de Etscher en de Dürrenstein, iets westelijker gelegen. We kunnen ons voorstellen hoe moeilijk dit soort bergtochten waren in de zestiende eeuw, zonder goede wegen, overnachtingsmogelijkheden of kaarten. Zo memoreerde Clusius later: ‘ut taceam adversas & pluvias tempestates, quae saepe numero meos conatus interturbarunt, & ad Alpium aliorumque praecelsorum montium radices progressum, à summorum iugorum (...) consensu repulerunt.’¹¹ Een beklimming vergde dan ook veel voorbereiding en waarschijnlijk werden de geleerden vergezeld van lokale gidsen en bedienden die hun spullen sjouwden.

Clusius maakte dankbaar gebruik van de mogelijkheden die het hofleven hem bood om de Alpen te exploreren: hoewel hier heel weinig over bekend is, weten we dat hij zich in ieder geval eenmaal heeft kunnen aansluiten bij een expeditie georganiseerd door de hofastronoom Paulus Fabricius (1529-1589). Fabricius wilde een nieuwe topografische kaart van Neder-Oostenrijk samenstellen en moest daarvoor de hoogte en geografische ligging van verschillende bergen opmeten. In de zomer van 1574 vertrokken onder zijn leiding een aantal hof- en universiteitsgeleerden naar de toppen van de Etscher en Dürrenstein. Clusius ging mee om te botaniseren. Onder de vele nieuwe planten die hij tijdens deze tocht ontdekte, was onder andere een onbekende duizendbladsoort (*Achillea clavennae*).¹²

Botaniseren rondom kastelen

Naast de botaniseertochten met Aicholz en de alpenexpedities met andere hofgeleerden, was het grootste deel van Clusius’ botaniseertochten nauw verbonden met meer praktische reizen, zoals het bezoeken van vrienden. Zoals gezegd maakte Clusius veel nieuwe contacten aan het hof, met name onder de hofgeleerden en diplomaten. Hij raakte ook bevriend met een aantal edellieden die net als hij een zeer goede opleiding hadden genoten en eveneens geïnteresseerd waren in literatuur, geschiedenis, natuurhistorie en tuincultuur. Clusius bezocht hen in hun kastelen in Neder-Oostenrijk en Hongarije en maakte dan van de gelegenheid gebruik om onderzoek te doen naar de wilde flora op hun landgoederen. Zo vermeldde hij in zijn Oostenrijkse flora dat hij planten had geobserveerd rondom het kasteel van Leopold Beck von Leopoldsdorf (1525-1596), een zeer belezen edelman die als jongeman veel in Azië had gereisd en een hoge functie vervulde aan het hof van keizer Maximiliaan II. Clusius botaniseerde eveneens vaak in de nabijheid van het hooggelegen slot

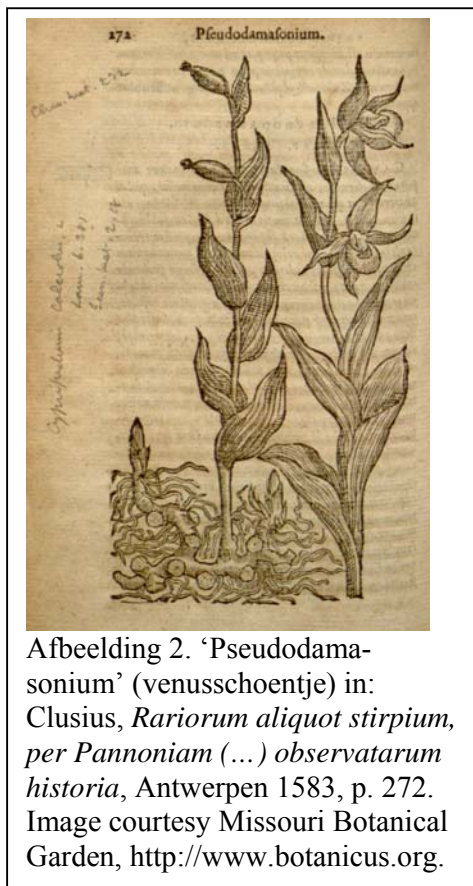
¹⁰ Clusius aan Camerarius, 16 oktober 1574, in: Hunger, *Charles de l’Escluse* II, 303.

¹¹ Clusius, *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam (...) observatarum historia*, *3.

¹² Ibidem, 555-558. Over Fabricius: J. Aschbach, *Geschichte der Wiener Universität* III, *Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520 bis 1565* (Wenen 1888) 187-194.

Starhemberg, dat in bezit was van de familie Heussenstain, een van oorspong Duits adelgeslacht waarvan verscheidene leden in dienst waren aan het Habsburgse hof.¹³

Het vaakst was Clusius te vinden op kasteel Németújvar van de Hongaarse magnaat Balthasar Batthyány (ca. 1542-1590), in het huidige Güssing in Oostenrijk. Net als de meeste andere Hongaarse edellieden, spendeerde Batthyány zijn hele leven en fortuin aan de verdediging van de grenzen van het Habsburgse rijk tegen de Ottomanen. Hiervoor kreeg hij de titel ‘keizerlijke hofmaarschalk’ van Maximiliaan II. Batthyány was ook een zeer geleerd man. Hij sprak zes talen, bezat een grote bibliotheek waarin hij de nieuwste werken op het gebied van de klassieke filologie,

Afbeelding 2. ‘Pseudodamaconium’ (venusschoentje) in: Clusius, *Rariorum aliquot stirpium, per Pannoniam (...) observatarum historia*, Antwerpen 1583, p. 272. Image courtesy Missouri Botanical Garden, <http://www.botanicus.org>.

alchemie en natuurhistorie verzamelde en liet verschillende siertuinen aanleggen bij zijn kastelen.¹⁴ Waarschijnlijk ontmoetten Clusius en Batthyány elkaar aan het Weense hof waar de Hongaar tot zijn tegenzin vaak moest komen opdraven voor ceremoniële aangelegenheden. De geleerde en de edelman werden zeer goede vrienden. Clusius bezocht de graaf vaak en hielp hem aan bijzondere planten te komen voor zijn tuinen. Samen reisden zij naar de andere bezittingen van Batthyány in het Hongaarse heuvelland, waarbij Clusius wederom de gelegenheid had om te botaniseren. De botaniseertochten die Clusius rondom de kastelen van Batthyány ondernam, waren echter niet zonder gevaar. Het was immers grensgebied, en de bossen zaten vol ronddolende huurlingenlegers en andere bandieten. Hierover schreef Clusius aan een vriend: ‘Deze botaniseertocht heeft niet veel nieuws opgeleverd, hoewel ik bijna de Turkse grens heb bereikt. Ik werd zelfs vergezeld door Hongaarse soldaten, die me beschermden wanneer ik in de bossen wandelde, dankzij de vrijgevighe heer Balthasar Batthyány.’¹⁵ Clusius had ondanks deze gevaren en dankzij de ondersteuning van de Hongaarse magnaat volop de gelegenheid om te

botaniseren in het heuvelgebied van deze relatief onbekende streek. Hierbij trof hij onder andere een heel mooie, maar op dat moment nog nauwelijks bekende orchidee aan, waarvan hij later een uitgebreide beschrijving en prachtige illustratie zou publiceren: het venusschoentje (*Cyclopium calceolis*) (afbeelding 2).¹⁶

¹³ Clusius noemt hun kastelen dikwijls, bijvoorbeeld: Clusius, *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam (...) observatarum historia*, 255, 284, 342, 713. Over Beck zie: M. Beck, H. Beck von Leopoldsdorf (1525-1596). Eine kulturgeschichtliche Studie (Proefschrift Universität Wien, Wenen 1973). Clusius correspondeerde frequent met Anna-Maria von Heussenstein, een adellijke dame die een grote passie voor planten had en met zorg allerlei bijzonderheden cultiveerde in haar stadstuin in Wenen en in die bij kasteel Starhemberg: Anna Maria von Heussenstein aan Clusius, 25 brieven (1588-1606), Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL), Vul. 101.

¹⁴ D. Bobory, *The sword and the crucible: Count Boldizsár Batthyány and natural philosophy in sixteenth-century Hungary* (Cambridge 2009).

¹⁵ Clusius aan Camerarius, 18 juni 1577, in: Hunger, *Charles de l’Escluse II*, 343.

¹⁶ Clusius, *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam (...) observatarum historia*, 273.

Afbeelding 3. Morieljes en champignons in de Clusius-codex (rond 1584), UBL, BPL 303 f. 18. Afbeelding afkomstig van: <https://socrates.leidenuniv.nl>.

De landgoederen van Batthyány verborg nog een andere onbekende schat voor de nieuwsgierige botanicus: ‘praeter alias multas elegantes stirpes, fungorum quae apud eos nascerentur genera.’¹⁷ Paddenstoelen kwamen heel veel voor in de bossen van Hongarije en de Hongaren verzamelden en aten ze graag – in tegenstelling tot Clusius en zijn landgenoten in de Zuidelijke-Nederlanden, die paddenstoelen doorgaans verafschuwden om hun soms levensgevaarlijke giftigheid en nog onverklaarbare voortplanting. Batthyány en zijn onderdanen beschikten juist over veel praktische kennis over de eetbare en de giftige soorten, iets waar Clusius dankbaar gebruik van kon maken bij zijn nieuwste onderzoek naar dit onbekende deel van het plantenrijk (in die tijd werden paddenstoelen nog als planten beschouwd). De graaf raakte enthousiast over het idee om een studie over paddenstoelen te schrijven en ondersteunde de geleerde bij zijn onderzoek. Hij zorgde ervoor dat Clusius hulp kreeg van mensen bij het verzamelen en identificeren van

paddenstoelen en hij betaalde de kosten om de verzamelde paddenstoelen in kleur te laten afbeelden door een kundige schilder. De verzameling paddenstoelaquarellen is bewaard gebleven en is nu in het bezit van de Leidse universiteitsbibliotheek (afbeelding 3).¹⁸

Clusius’ aanstelling aan het Weense hof creëerde dus de goede omstandigheden om de Oostenrijkse flora en Hongaarse paddenstoelen te ontdekken. Hij kreeg de gelegenheid om veel te reizen en leerde er interessante geleerden en edellieden kennen met wie hij reisde en samenwerkte. Hoewel hij tijdens zijn studiejaren aan de medische faculteit van de universiteit van Montpellier al kennis had gemaakt met

¹⁷ Clusius, ‘Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia’, cclxxiii.

¹⁸ (Car. Clusii) *Icones fungorum in Pannoniis observatorum* [hierna Clusius-codex], UBL, BPL 303. Zie over het ontstaan van de Clusius-codex en de samenwerking tussen Clusius en Batthyány vooral: G. Istvánffi ed., *A Clusius-codex mykologiai méltatása adatokkal Clusius életrajzához - Études et commentaires sur le Code de l'Escluse augmentés de quelques notices biographiques* (Boedapest 1900); H. Riedl, ‘Clusius als mykologe’ in: *Festschrift anlässlich der 400jährigen Wiederkehr der wissenschaftlichen Tätigkeit von Carolus Clusius (Charles de l'Escluse) im pannonischen Raum*. Burgenländische Forschungen, Sonderheft V (Eisenstadt 1973) 225-232; S.A. Aumüller en J. Jeanplong ed., *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii* (Boedapest 1983).

verschillende technieken om wilde planten te identificeren, conserveren en beschrijven, werd de praktijk van het botaniseren nog sterk bepaald door de voegmoderne cultuur van het reizen, die weer sterk verbonden was met Clusius' positie aan het Habsburgse hof. Pas aan het eind van de zestiende eeuw en in de loop van de zeventiende eeuw zou de praktijk van het botaniseren en observeren meer gesystematiseerd worden doordat hij opgenomen werd in het curriculum van de medische studie aan de meeste universiteiten.¹⁹

De eerste Oostenrijkse flora?

Na acht jaar van reizen en observeren publiceerde Clusius zijn observaties van de Oostenrijkse flora in 1583. *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam (...) observatarum historia* is, net als veel andere kruidboeken in die tijd, geordend in verschillende *libri* die respectievelijk de houtgewassen, de bolgewassen, de kruiden etc. behandelen. Zoals eerder opgemerkt wordt het algemeen beschouwd als een pionierswerk omdat honderden planten zeer nauwkeurig en vaak voor het eerst beschreven werden, waaronder enkele zeldzame gentiaan- en orchideeënsoorten. Clusius was zichzelf ook bewust van het belang van zijn werk voor de kennis van de lokale flora. Hij gebruikte bijvoorbeeld vrij consequent de indicatie 'alpinus', 'pannonicus', of 'austriacus' na de familienaam, om deze soorten te onderscheiden van andere soorten uit dezelfde familie die op andere plekken in Europa voorkwamen en al genoegzaam bekend waren.

Toch was Clusius niet erg consequent in het afbakenen van de grenzen van zijn onderzoeksgebied en beschreef hij in zijn 'Oostenrijkse flora' net zo veel uitheemse als inheemse planten. Hij nam bijvoorbeeld talloze soorten op die hij tijdens reizen door Duitsland en Engeland had geobserveerd, langs wegen of in tuinen. En met name in liber II van het werk (over planten met opvallende bloemen) worden tientallen bolgewassen uit het Ottomaanse Rijk besproken die in Weense tuinen bloeiden. De Oostenrijkse flora opent zelfs niet met een inheemse wilde plant, maar met de beschrijving en afbeelding van het nog onvolgroeide stekje van de tot dan toe onbekende 'Laurocerasus' (*Prunus lauroceraso*, laurierkers) uit Constantinopel, die Clusius in leven probeerde te houden in zijn Weense tuin.²⁰

Het lijkt ook nauwelijks Clusius' eigen idee geweest te zijn om zijn onderzoek als louter regionale flora te presenteren, ondanks de titel van het werk. Zo gauw hij de gelegenheid kreeg om zijn boek opnieuw uit te geven, nam hij zijn beschrijving van de inheemse planten van Pannonië op in het eerste deel van zijn verzameld werk, *Rariorum plantarum historia* (Antwerpen 1601). In dit prachtige boek in folioformaat werden de Oostenrijkse, Spaanse en Ottomaanse planten gewoon door elkaar heen geplaatst. Het lijkt er dus op dat *Rariorum aliquot stirpium* niet specifiek te begrijpen valt in de ontwikkeling van de regionale flora als botanisch genre. Hoe moeten we Clusius' belangstelling voor de lokale flora en de presentatie daarvan in zijn boeken dan interpreteren?

¹⁹ B.W. Ogilvie, 'Travel and natural history in the sixteenth century', *Sammeln in der Frühen Neuzeit*, Max Planck-Institut für Wissenschaftsgeschichte, preprint 50 (Berlijn 1999); Cooper, *Inventing the indigenous*, 57-72.

²⁰ Clusius, *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam (...) observatarum historia*, 1-5.

De Oostenrijkse flora als reisverslag

De prominente plek van de niet-Oostenrijkse planten lijkt misschien vreemd in de Oostenrijkse flora, maar we moeten Clusius' werk en keuzes niet beoordelen met onze hedendaagse opvattingen over wat een regionale flora is. Voor Clusius ging het erom dat dit boek *alle onbekende planten* bevatte die hij in Wenen en omstreken zelf had geobserveerd. De uitheemse laurierkers verdiende volgens hem een plaatsje op de eerste pagina van zijn boek omdat '[a] nemine, quod sciam, huius arboris historia prodita est: imo ne Herbariis quidem nostrae aetatis, ut arbitror, cognita.'²¹ Na de laurierkers volgen de beschrijvingen van de uitheemse paardenkastanje en de plataan. Pas na deze bijzondere exotische boomsoorten gaat Clusius over op de nog nooit beschreven houtgewassen van Pannonië zelf, zoals verschillende soorten eiken en rozenstruiken. Liber II blijkt in eerste instantie weer geordend te zijn naar de schoonheid van de bloemen, want Clusius begint met de lelies, en in het bijzonder met de prachtige 'Tusai sive Lilio Persico' (*Fritillaria imperialis*, keizerskroon), 'ob magnitudinem, & florum elegantiam.'²²

De studie naar de planten van Oostenrijk en Pannonië bevatte dus zowel lokale berg- en weideplanten, als oriëntaalse bolgewassen en andere uitheemse soorten. De enige twee criteria die echt telden, waren dat de planten nog niet of nauwelijks beschreven waren door andere naturalisten en dat Clusius de plant in kwestie zelf had kunnen waarnemen. Steeds weer benadrukte hij zijn eigen ervaring van de planten door in een bij humanisten gebruikelijke verhalende stijl zo veel mogelijk details te geven over de omstandigheden waarin hij de betreffende plant had waargenomen. Zo schreef hij over het venuschoentje: 'Enkele [planten] werden aangetroffen op een bosrijke plek op de Leytenberg bij Bruterstorf: en ik vond ze terug in een weide bij Klosterneuburg onder de takken van een hazelaar, en in een bos vlakbij Entzestorf: maar het meest overvloedig van allen [komen zij voor] in de Pannonische bossen, een ruime mijl voorbij de zeer versterkte gewelven van Némétújvar van Balthasar Batthyány. Van vrienden heb ik ook begrepen dat zij vaak voorkomen in de bossen in de Harz en op vele andere plekken in Duitsland.'²³

Dezelfde nadruk op reizen, observatie en persoonlijke ervaring zien we terug in zijn traktaat over de Hongaarse paddenstoelen, dat in 1601 gepubliceerd werd als appendix bij het eerste deel van zijn verzameld werk. In de introductie steekt Clusius uitgebreid de lof af over het aandeel van de Hongaarse edelman Balthasar Batthyány in het tot stand komen van het werk: de graaf had hem niet alleen welkom geheten op zijn kastelen en landgoederen, hij had er ook voor gezorgd dat Clusius hulp kreeg van kundige paddenstoelkenners en dat de voor het onderzoek en de publicatie zo noodzakelijke kleurenafbeeldingen gefinancierd werden. Door deze feiten zo nadrukkelijk te noemen lokaliseerde Clusius zijn onderzoek naar de paddenstoelen geheel op de landgoederen van zijn vriend Batthyány, vlakbij de grens met het Ottomaanse Rijk. – een streek die voor veel van zijn lezers bijna net zo exotisch was als de Nieuwe Wereld, maar die de reiziger-botanicus Clusius geëxploreerd had.

---

²¹ Ibidem, 1.

²² Ibidem, 122.

²³ Ibidem, 273.

Nauwkeurigheid in woord en beeld

Clusius' directe ervaring met de planten en paddenstoelen van Oostenrijk en Hongarije wordt nog eens weerspiegeld in de zeer nauwkeurige beschrijvingen in woord en beeld, waarvoor botanici toen en nu hem roemen. Met zijn uitstekende beheersing van het Latijn en oog voor detail, behandelde hij uitgebreid de vorm, kleur, geur en structuur van de verschillende plantonderdelen. Hoe nauwkeurig zijn observaties waren, blijkt uit de prachtige beschrijving van het vrouwenschoentje:

Uit de kom van het blaadje dat op het einde van de stengel groeit (...) komt een enkele bloem tevoorschijn, die op een lang steeltje steunt en die bestaat uit vier langwerpige en puntige blaadjes in de vorm van een kruis, donkerpaars gekleurd en van binnen donzig, waarvan de bovenste en onderste groter zijn, en die aan de zijkant iets smaller; uit het midden hiervan komt tevoorschijn en steekt uit een vliesachtig, hol zakje, opgezwollen, bijna zo groot als een duivenei, waarvan het bovenste deel in het midden iets geopend is (...), zoals bij de opening van een alledaags schoentje, waarvan de kleur geel is of witgeel, en dat van binnen ietwat harig is, de buitenkant echter is met een soort paarse aders van verschillende lengtes bedekt; in de opening zijn twee lusjes verstopt, waarvan het bovenste wit is, heel teer, en overdekt met paarse vlekjes, het onderste lusje echter is meer groenachtig en heeft ogen zoals van kreeften.²⁴

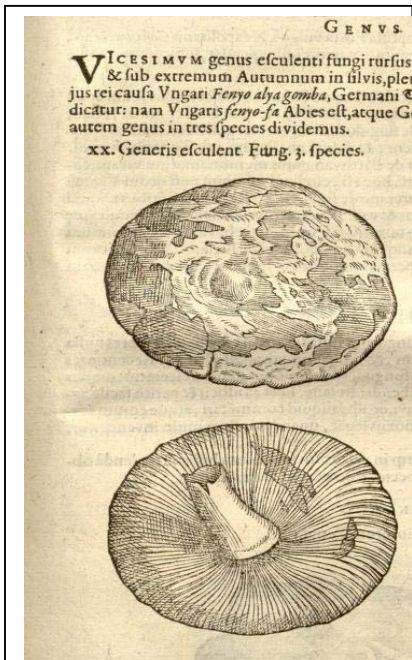
De prachtig gedetailleerde beschrijving van de kleuren in de bloem van het vrouwenschoentje is vanzelfsprekend niet terug te zien in de houtsnede, maar de tekenaar heeft duidelijk de moeite genomen om het verschil te tonen tussen de twee grote bloemblaadjes boven en onder en de twee smallere aan weerszijden van de bloem. Dit komt zo letterlijk overeen met de tekst, dat we wel mogen aannemen dat Clusius met zijn neus boven op het ontwerp heeft gestaan. Deze werkwijze wordt een enkele keer ook in zijn brieven aan bevriende botanici bevestigd.²⁵

De meeste historici en mycologen prijzen ook de zeer accurate beschrijvingen in Clusius' paddenstoelentraktaat. De botanicus beschrijft inderdaad heel erg mooi en gedetailleerd de vreemde vorm van de paddenstoelen. Hoewel de terminologie nog niet heel uitgebreid is, doet Clusius zijn best om heel nauwkeurig de grootte, vorm, structuur en kleur van de steel en de hoed te omschrijven. De bovenkant kan onder meer rond, veelhoekig, kegelvormig of gezwollen zijn en borstelig, gescheurd of sponsachtig van structuur. De randen zijn soms gerimpeld of geplooid. Als zijn adjectieven niet meer toereikend zijn, maakt Clusius vergelijkingen: de geplooid

²⁴ 'Ex folij quod extremo cauli insidet (...) prodit flos unicus, oblongo pediculo inhaerens, quatuor foliis crucis forma decussatis, oblongis et mucronatis, colore ex purpura nigricante co[n]stans, quorum superius & inferius maiuscula sunt, lateralia verò admodum angusta, & interiore parte lanuginose, ex quorum umbilico membraneus quidam & tumens, intusque vacuus utriculus protuberat ovi columbini magnitudine, superiore parte secundum umbilicu[m] nonnihil apertus (...), instar calceoli ore patulo, colore nunc luteo, nunc pallido, intus nonnihil villosus & internè lineis quibusdam purpureis secundum longitudinem distinctus: hiatum illum tegit duplex ansula, quarum superior alba est, & tenerior, purpureis maculis conspersa, inferior verò densa, colore herbido, & veluti cancrorum ocellos in lateribus habe[n]s.' Clusius, *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam (...) observatarum historia*, 271.

²⁵ Bijvoorbeeld Clusius aan Camerarius, 17 september 1585, in: Hunger, *Charles de l'Escluse II*, 406.

‘nerven’ op de hoed van een morielje soort (*Morchella conica*) vormen cellen zoals in een honingraat.²⁶

Afbeelding 4.
Melkzwammen uit Hongarije, in: C. Clusius, ‘Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia’ in: Idem, *Rariorum plantarum historia* (Antwerpen 1601) cclxi-ccxcv, aldaar cclxxxv. Image courtesy Missouri Botanical Garden

De meeste onderzoekers betreuren echter wel de kwaliteit van de houtsneden van de paddenstoelen: die zijn volgens hen toch niet zo gedetailleerd en verfijnd als de illustraties in Clusius’ plantenboeken. Inderdaad representeren de houtsneden niet de meest aantrekkelijke exemplaren (afbeelding 4). Vele paddenstoelen zien er gescheurd of verminkt uit en de houtsnijder had geen enkele moeite gedaan om dit te verfraaien. Dit ver doorgevoerde naturalisme had echter een op het eerste gezicht duidelijke reden: de houtsneden waren namelijk minutieus gekopieerd naar de paddenstoelaquarellen die de anonieme Hongaarse schilder in precies dezelfde naturalistische stijl had geschilderd. Deze schilderijen zijn misschien niet heel verfijnd, maar ze zijn erg rijk in detail: de schilder heeft de paddenstoelen precies zo getekend als ze voor hem lagen op tafel, compleet met slagschaduw, allerlei kleurschakeringen, en beschadigingen. Op die manier representeerden de aquarellen zo getrouw mogelijk de individuele exemplaren die op de landgoederen van Batthyány waren verzameld (afbeelding 3).

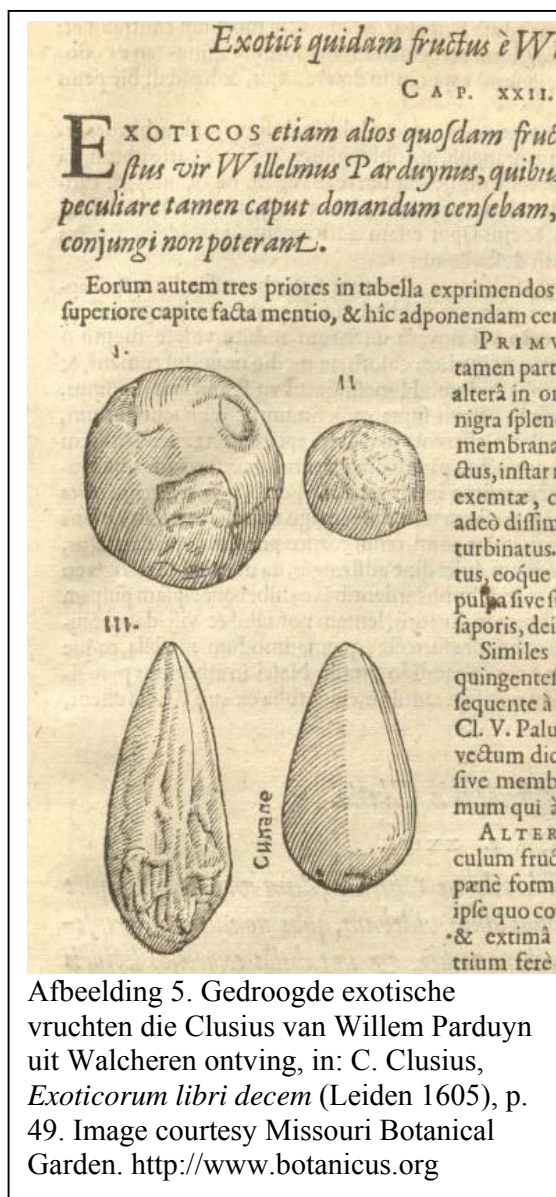
Maar waarom had Clusius de houtsnijder niet de opdracht gegeven om de illustraties wat te verfraaien? De weergave van de individuele kenmerken van een exemplaar en niet ter zake doende aspecten als schaduw leidde toch alleen maar af van waar het in een goede natuurhistorische illustratie echt om ging: de representatie van de generische kenmerken van een soort? Dergelijke ‘ideaaltypen’

gebruikte Clusius immers ook doorgaans voor de illustraties in zijn plantenboeken.²⁷

Dezelfde extreem naturalistische stijl zien we echter ook terug in de illustraties in het tweede deel van Clusius’ verzameld werk over exotische planten en dieren, het *Exoticorum libri decem* uit 1605. Daarin beschrijft Clusius bijvoorbeeld een aantal pitten van onbekende vruchten uit de Nieuwe Wereld die hij via een apotheker uit Middelburg had kunnen onderzoeken. De pitten worden met al hun individuele kenmerken in woord en beeld zeer nauwkeurig weergegeven, compleet met vlekken en beschadigingen (afbeelding 5). Meer kon Clusius ook niet laten doen, hij had maar één exemplaar van de verschillende pitten gezien, laat staan dat hij wist hoe de vruchten

²⁶ Clusius, ‘Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia’, cclxiii.

²⁷ Zie voor de conventies in botanische afbeeldingen van die tijd: S. Kusukawa, ‘Leonhart Fuchs on the importance of pictures’, *Journal of the history of ideas* 58/3 (1997) 403-427; B.W. Ogilvie, ‘Image and text in natural history, 1500-1700’ in: W. Lefèvre, J. Renn, en U. Schöpflin ed., *The power of images in Early Modern science* (Bazel, Boston en Berlijn 2003).

eruit hadden gezien.²⁸ De afbeeldingen voldeden zo aan Clusius' strenge eisen voor goede illustraties, die hij eenmaal aan een vriend verwoordde: 'Ego vero contraria plane sum in sententia, nullam fictitiam aut suspectam meis admiscere sciens velim: possent enim hujusmodi adulterinae legitimarum aliarum authoritati multum adimere.'²⁹

Ook de afbeeldingen in *Fungorum historia* tonen wel de onbekende schatten van Hongarije, maar niet de ideaaltypen van de betreffende paddenstoelsoorten. Clusius' beschrijving van een paddenstoelsoort was nu eenmaal gebaseerd op de observatie van het levende exemplaar dat in Hongarije eenmalig was verzameld en afgebeeld. Die eenmalige ervaring zie je terug in de stijl van de afbeeldingen: die representeren de individuele paddenstoel, met al zijn tekortkomingen. Op die manier werd een directe relatie gesuggereerd tussen de paddenstoelen die Clusius in Hongarije verzameld had, de aquarellen van de onbekende Hongaarse kunstenaar, en de houtsneden. De stijl van de houtsneden droeg zo bij aan de legitimatie van zijn kennis: de houtsneden werden het directe bewijs van Clusius' persoonlijke ervaring met de objecten die hij beschreef. Elke poging om algemenere uitspraken over de

kenmerken van de soort te doen of ze schematischer af te beelden, zou afbreuk doen aan zijn verworven autoriteit en zijn zorgvuldig opgebouwde identiteit als reiziger-botanicus.

Besluit

De zestiende eeuw wordt algemeen beschouwd als de tijd van de ontdekkingsreizen en de enorme intellectuele nieuwsgierigheid van de humanisten. Beide verschijnselen droegen bij aan de opkomst van de moderne wetenschap. De relatie tussen

²⁸ C. Clusius, *Exoticorum libri decem: quibus animalium, plantarum, aromatum, aliorumque peregrin. fructuum historiae describuntur / item Pt. Bellonii Observationes, eodem C.C. interprete* (Leiden 1605) 49. Zie voor de illustraties in dit werk: P. Mason, 'Americana in the *Exoticorum libri decem* of Charles de l'Escluse' in: F. Egmond, P. Hofstijzer en R. Visser ed., *Carolus Clusius. Towards a cultural history of a Renaissance naturalist* (Amsterdam 2007) 195-219; S. Kusukawa, 'Uses of pictures in printed books: the case of Clusius' *Exoticorum libri decem*' in: *Ibidem*, 221-246.

²⁹ Clusius aan Camerarius, 7 januari 1583, in: Hunger, *Charles de l'Escluse II*, 394.

ontdekkingsreizen en de belangstelling van artsen, naturalisten en verzamelaars voor *exotica* is al vaker onderwerp van studie geweest.³⁰ Minder bekend is dat de cultuur van het reizen ook van belang was voor het onderzoek naar de lokale flora van Europa. De manier waarop Clusius het onderzoek naar de Oostenrijkse flora en de Hongaarse paddenstoelen inkaderde en legitimeerde toonde overeenkomsten met de wijze waarop de kennis en ervaringen in sommige reisverslagen gepresenteerd werden. Zowel in de natuurhistorische literatuur zoals die door Clusius geschreven werd als in de reisliteratuur van de zestiende eeuw is sprake van representatietechnieken die door een nadruk op empirie de nieuwe kennis geloofwaardig moeten maken. In beide genres kwam de nadruk te liggen op de individuele reizen van de onderzoeker, op de eigen ervaring en het ooggetuigenverslag, alsmede op het nauwkeurig beschrijven van de fysieke details.

Clusius' onderzoek naar de lokale flora moet dan ook niet beoordeeld worden naar de hedendaagse maatstaven over wat een regionale flora is of wat mycologie is, maar begrepen worden in de context van het reizen en de passie voor het onbekende. De planten en paddenstoelen van Oostenrijk en Hongarije waren voor Clusius net zo interessant als de planten uit het Ottomaanse rijk en de Nieuwe Wereld. Hij benadrukte de onbekendheid en curiositeit van de lokale natuur zelfs keer op keer, onder andere door zijn kennis hierover te presenteren als het directe resultaat van zijn eigen reizen en ervaring. Zijn boeken vormen het opwindende verslag van vele reizen door de nauwelijks geëxploreerde natuur van Midden-Europa...

---

³⁰ Zie voor de relatie tussen de ontwikkeling in de natuurhistorie en ontdekkingsreizen o.a.: K.A. Myers, 'The representation of New World phenomena. Visual epistemology and Gonzalo Fernandez de Oviedo's illustrations' in: J. Williams en E. Lewis ed., *Early images of the Americas. Transfer and invention* (Tuscon en Londen 1993) 183-213; P.H. Smith en P. Findlen, *Merchants and marvels. Commerce, science and art in Early Modern Europe* (New York en Londen 2002); L. Schiebinger en C. Swan, *Colonial botany: science, commerce and politics in the Early Modern world* (Philadelphia 2005).